

חג הסוכות בירושלים בימי בית שני *

המציאות שקבעה בעולמה של ירושלים בימי החגים הגדולים בתקופת בית שני, הריהי העליה לרגל. באותם הימים היתה ירושלים מתמלאת רבבות רבבות של גברים מישראל, שנהרו „להסתופף בבית אלהים” מיהודה, מעבר-הירדן ומהגליל. ודאי לא כל איש יהודי יכול היה לעלות לכל אחד משלושת המועדות, ולא עוד אלא שההלכה פוסרת ממצנת הראיון כל מי שאין לו קרקע משלו (ירושלמי פאה פ"ג יז ע"ד; פסחים ח ב). מכל-מקום נשתדל כל אחד מישראל לקיים מצוה זו לפחות אחת לשנה. ראה לכך אתה מוצא בעדותו של יוסיפוס על צסטיוס גלוס, שבעלותו על ירושלים המורדת עבר את לוד וכבשה כשהיא „ריקה מאדם, כי כל העם עלו אל ירושלים לחוג את חג הסוכות” ולא יכול להמית בה אלא חמישים נפש — ודאי זקנים ותשושים — שמצא בתוכה (מלחמות ב יש א).

ברם, לא מארץ-ישראל בלבד עלו העולים לירושלים. אמנם אין ההלכה מחייבת את בני הגולה לעלות לרגל (ירושלמי הוריות פ"א מו ע"א). אלא שלמעשה מוכיחים מקורות הרבה, שלעולם היו מתכנסים לירושלים לרגלים יהודים הרבה מקצוי תבל בין מארצות שלטון הפרתים ובין מן המדינות הרבות של מלכות רומי. עובדה זו מוצאת ביטוי ציורי מרומם בדבריו הבאים של פילון, הרוויים ששון וגאון, שנובעים מהתגלות התפארת הלאומית במחנה הכביר המצטייר על-ידיו: „כי בכל מועד ומועד נוהרים ריבואות אנשים מריבואות של ערים, מהם בדרך הים ומהם בדרך היבשה, ממזרח וממערב, מצפון ומדרום אל בית-המקדש כאל מחוץ-חפץ ומפלט מבטחים, מנוס מן החיים רבי הטרדות והרוגז, בבקשם מנוחה ומרגוע מן הדאגות, הכרוכות בהם מנעוריהם ומדכאים אותם”.

ולא זו בלבד. אף נכרים באים היו אל ירושלים ברגלים, מן „יראי-שמים”, הנלויים אל ישראל ומקיימים מקצת מן המצוות, ואף-על-פי שלא נתיהדו (מלחמות ו ט ג).

ירושלים מלאה היתה, איפוא, המוני אדם, אוכלוסין מגוונים, בעלי לשונות ובעלי תרבויות שונות, שהמקדש הלאומי היחיד — הכולל, מולדתם הלאומית המשותפת — ירושלים „המטרופולין של כל ארצות תבל” (כמאמרו של אגריפס הראשון באיגרתו אל קיוס קליגולה, אצל פילון „המלאכות אל קיוס”) — כיסופיהם הדתיים-הלאומיים המשותפים — איחדום ומזגו אותם לחטיבה אחת, רבת-יסודות ומוצקת כאחד.

ריבוי ההמונים בעיר-הבירה, הרגשת הכוח המתגלה בכינוס הגדול של בני-הארץ ופזורי-הגולה, התרוממות-הרוח, שבאה מגילויי אחנת-עם כבירים, כל אלה עשויים היו להמריץ את זעמה ומרדנותה של האומה כלפי העריצות והשעבוד ושלטון-הזרים ביותר בחגים הללו. ואכן, למדים אנו מעדותו של יוסיפוס „כי רוב * מאמר זה נתפרסם ב„הגלגל”, עתון הרדיו של ממשלת המנדט, וכמוכן שאין בו בירור מפורט כבשאר המאמרים.

המרידות פורצות בקרב היהודים במועדי-שמחתם" (מלחמות א ד ג), דבר שמתאמת הלכה למעשה מן המציאות של ימי בית שני. אלא שגרם לכך לפרקים אף נוהגם של הרומיים „לקדם את המרידות" על-ידי השכנת גדודי-צבא באיסתווניות של הר- הבית — מעשה-התגרות, שעוקצו — עוקץ השעבוד — נתבלט ביותר לאורו של השגב וההתר, החופפים על העם והמקדש בימים גדולים אלו.

ראשונה בחיות, שנתרחשו בלבותיהם של עולי-הרגלים מערי הארץ ומכפריה, לרבות בני-הגולה, ודאי נתעוררה למראה ירושלים הגדולה והיפה („מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם"). חמדת העם כולו ומשוש כל אחד ואחד מישראל, שניה לה, רוממות-הנפש למראה המקדש („מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם". ויוסיפוס מעיד עליו, שהיה „הנפלא מכל הבנינים אשר ראו עינינו ואשר שמעו אזנינו והנעלה מכולם בגדלו ובהדרו ובתפארתו", מלחמות ו ס ג). הפולחן הנערך במועדות במשנה-תפארת, אף הוא השרה רוח של געימות קדושה והתלהבות.

"אלא שלא ההדר הפולחני בלבד חופף על ההיכל ועל העם החוגג. כיסופים דתיים עמוקים, ערגון-נפש להתעלות ולהיטהרות, להידבקות בשכינה השרויה במקדש אלהי ישראל, אף הם שליוו את עולי-הרגלים בדרכם לבית-אלהים והם שמצאו תיקונים וביטויים באורו ובחביונו של ההיכל. ואם יבקש אדם לראות בעולם-חיותיו זה של העולה לרגל, וברוח זו השרויה בבית-המקדש, יעלה על דעתו את המקראות שבתהילים: כאיל תערג על אפיקי מים כן נפשי תערג אליך, אלהים. צמאה נפשי לאלהים לאל חי מתי אבוא ואראה פני אלהים (מב ב'ג). נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה' לבי ובשרי ירננו אל אֵל חי. כי טוב יום בחצריך מאלף (מזמור פד). האדם היהודי ביקש ומצא בבית-המקדש משכן הקדושה המוסרית — מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו, נקי כפים ובר לבב אשר לא נשא לשוא נפשו ולא נשבע למרמה (מזמור כד; קרובה דעת חכמים, שמזמור זה מושר היה בפי עולי-הרגלים).

ברם, הרי הבית והמקדש שימשו גם מקומות-„הוראה" מרכזיים לאומה. כאן היו ה„מורים" הרבים, חכמים-פרושים, חכמי-האיסיים, מיסדי תנועות חדשות — דתיות ולאומיות-מדיניות — משמיעים דברם ל„תלמידיהם" ולהמוני-העם: רבן שמעון בן גמליאל יושב ודורש בהר-הבית, ורבן יוחנן בן זכאי כיוצא בו; ויהודה האיסי, המנבא למותו של אנטיגונוס אחיו של אריסטובולוס, אף הוא מצוי עם תלמידיו ליד המקדש (קדמוניות יג יא ב; מלחמות א ג ה). ואף ישו מלמד תורתו לעם „במקדש יוס-יוס". העליה לרגל נתנה, איפוא, לבני האומה את ההזדמנות לשמוע ולקבל את ההלכות והתורות, הדעות והאמונות המתחדשות בעם השוכן בירושלים, להנחילן לאחיהם שבארץ כולה ושבגולה, ולסייע בכך לקיים את האחדות הרוחנית-הלאומית של היהדות במלואו של עולם.

|| אלא שביותר סייע להגברת אחדות זו ולקרבת הלבבות של חטיבותיה הרבות והשונות של האומה — עצם התמוגגותם של המוני עולי-הרגלים, הבאים מקצוי

תבל, בחייהם המשותפים ובשיתוף חיותיהם הלאומיות והדתיות בעצרת-עם מרוממת. ואף דבר זה מלמדנו פילון (בהמשך הפיסקה הנ"ל): „מלאי תקוות טובות מפנים הם את לבם לקדושה ולכבוד אלהים, וכורתים ברית-ידידות עם אותם — מישראל — שלא הכירום עד עכשיו והם באים על-ידי מציגת המנהגות — השונים — בשעת הקרבנות והנסכים לאחדות-הלכות“. וכעין זה כותב יוסיפוס: „שלוש פעמים בשנה יתכנסו הצברים בעיר, בה יבנו את בית-המקדש... כדי להודות לאלהים... ולהתחפב איש על חברו בהתכנסם וכחגגם יחד. שכן יפה הוא שלא יהיו זרים אלו לאלו, הואיל ובני אומה אחת הם ושותפים למנהגות — דתיים-לאומיים — שוים. ודבר זה יושג על-ידי מגע-זמשא זה, לכשייטבעו — דמויות אחיהם — בלבם על-ידי ראיה ושיחה, שאם לא יהא מגע-זמשא — חי — ביניהם, יראו איש את רעהו זרים לחלוטין“ (קדמוניות ד ח ז). על אופן עלייתם של עולי-הרגלים וכניסתם לירושלים אין לנו עדויות מוכיחות במקורות, העשויות לסייענו להגיע לכלל ציור מקיף ומובטח. אלא שמן התהילים יכולים אנו ללמוד על „עברה בסך“ ו„קול רנה ותודה“. כיוצא בדבר מלמדתנו האגדה (איכה רבה פרשה א נב; מדרש תהילים מזמור מב).

ועל קבלת פניהם בבית-המקדש אנו יכולים לשמוע ממזמור קיח („ברוך הבא בשם ה' ברכנום מבית ה'", ודומה, שאף הקריאות והברכות, שבהן הקבילו את פני ישו — ברוך הבא בשם ה'; הושענא במרומים — אינן בעיקרן אלא דבר שנהגו בו כלפי עולי-הרגלים בכללם). ברם, שמא לא נטעה, אם נניח שדומה היה סדרה של עליה זו — לפחות למקצת — למה ששנינו במשנה בצנן הבאת הביכורים (כל העיירות שבמעמד מתכנסות לעירו של מעמד" — בתוספתא: היו עולין פלכים-פלכים... והחליל מכה לפנייהם עד שהן מגיעין קרוב לירושלים... הפחות ותסגנים והגזברים יוצאין לקראתן. לפי כבוד הנכנסין היו יוצאין — הירושלמי תמה: וכי יש קטון יגדול בירושלים? כלומר, כל ישראל שוים בכבודם בבואם לירושלים ואין הפרש בין אדם חשוב לבין אחד מן העם, אלא כך יש לשנות: לפי רוב הנכנסין — כל בעלי אומנויות שבירושלים היו עומדין מפניהן ושואלין בשלומן: „אחינו אנשי מקום פלוני באתם בשלום“).

העליה לירושלים ומציאותם של המונים רבים בעיר חייבו ודאי מעשים של הכנה לתקנת הדרכים וביותר להספקת מזון ודירה. ואכן למדנו מן המשנה, שמיום ט"ו באדר היו „מתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוות-המים“ (שקלים פ"א מ"א „סמך לעולי רגלים, שיהיו מתוקנין בשלשה רגלים אילו“ (תוספתא שם פ"א ה"א). ורבן יוחנן בן זכאי מוכיח לאחר החורבן את בני דורו: „לא רציתם לתקן הדרכים והרחובות לעולי-רגלים, הרי אתם מתקנין את הבורגסין Porgos ואת הבורגנין (Burgi) לעולי לכרכי מלכים“ (למקומות-מושכם של פקידי המלכות; מכילתא יתרו פרשה א). אלא, שלרוב השנים משנות השמיטה, הרי אותה תקנה שהתקינו שיהיו פירות מעשר שני עולים — בגופם, שלא יפרו במעות — „לירושלם מהלך יום אחד לכל צד“, כדי „לעטר את שוקי ירושלם בפירות“ — עשויה לסייע

להקל על המחסור במזונות. לפי שבעלי המעשר היו מתלקים הימנו לשכניהם ולקרוביהם ולמיודעיהם. ולגבי האכסון — כבר מנתה המשנה בין „עשרה נסים שנעשו לאבותינו בבית המקדש” — ולא אמר אדם: „צר לי המקום שאלין בירושלם” (אבות פ”ה; הכתוב מדבר בעולי-הרגלים), או במסורת שבאבות דרבי נתן (נו”א פל”ה): „לא מצאתי מיטה שאישן עליה בירושלם”, אלא שבדאי „לא סמכו על הנס”, ודאגו — בדרך ציבורית — לתקן הדבר (כשם שלא סמכו לענין המזונות על אותו נס, הנמנה באבות דר”נ נו”ב, פל”ט: „אם היה היוקר שם, כיון שהיו נכנסים — עולי הרגלים — היה הזול”). דומה שעדות כללית לפיקוח ציבורי בתחום האכסון אנו רשאים למצוא באותה הלכה — ומסורת היסטורית — הבאה להפקיע זכות בעלותם של בעלי-הבתים בירושלים בנכסיהם; הלכה זו נראה שנשנתה ונתקנה כלפי עולי-הרגלים, שלא ירבו עליהם שכר הדירות ושלא יוכלו הבעלים למונעם מהתאכסן בהן. שכך שנינו בתוספתא ובמקורות המקבילים: „אין משכירין בתים בירושלם (כלומר, אסור לתבוע שכר דירה) מפני שהן של שבטים” (כלומר, של כל בני האומה; בבלי יומא יב א: „לפי שאינה שלהן”), רבי אלעזר בר’ צדוק אומר: אף לא המיטות (כלומר, אסור לתבוע שכר מיטה). לפיכך עורות-עורות קדשים בעלי אושפיון (בעלי-האכסניות) נוטלין אותן בזרוע (הרי זה הפיצוי היחידי להפקעת דירותיהם מידם; המסורת באבות דרבי נתן, נו”ב מעידה: „אכסניין היו שרויין מבפנים ובעלי אושפיון מבחוץ”). ההלכה נקבעה על יסוד ההשקפה היסודית, שירושלים „לא נתחלקה לשבטים”, שקרקעה, קנינו של כל ישראל. ולפיכך אף „המחובר לקרקע” — הבתים — אינו של בעליהן. נראה שהלכות עיוניות אלו אינן אלא אספקלריה לתקנות המעשיות, שהתקינו כדי להגן על עולי-הרגלים בפני בעלי-הבתים בירושלים וכדי לספק להם דירה.

הרי זה תיקון כולל, שאין אנו יודעים כיצד נתבצע הלכה למעשה. ברוב בירושלים מצויות היו בדרך של קבע קהילות רבות של בני חוץ-לארץ, מאורגנות בבת-כנסיות משלהן, וקרוב להניח, שהללו דאגו במיוחד לבני ארצותיהם הבאים לירושלים, לספק להם אכסניה. עדות לדאגתם של בני-הגולה לעולי-ירושלים, משמשת אותה כחובת (יננית) מפורסמת, שחשף וייל בשנת 1914 בחפירותיו בעופל: תאודוטוס בן ויטינוס כהן וראש-כנסת בנו של ראש-כנסת בן בנו של ראש-כנסת בנה בית-כנסת זה לקריאת התורה ולהוראת-המצוות ואת בית-האורחים והאולמים ומתקני-המים לחניית הנצרכים (הבאים) מן הנכר.

בהמשך ימי בית שני נתיחד תג-הסוכות מכל הרגלים ונהיה לחשוב שבהם. כבר אתה למד דבר זה מזכריה (פי”ד טז—יח). וכן מוכח ערכו המיוחד בספר היובלות (נכתב באמצע תקופת החשמונאים) — „אברהם עשה חג שמחה גדולה בחודש ההוא — תשרי — שבעת ימים אצל המזבח אשר בנה בבאר-שבע... ויברך את בוראו וישמח ויקרא את שם החג ההוא חג ה’ שמחה לרצון אל עליון” (פט”ז כ—כא; כז). ואולם ביותר מובלט הדבר במסורת תנאים, מקום שחג-הסוכות נקרא „החג” בסתם ו„זמן שמחתנו” (בתפילה). וכן אתה למד מעדותו של יוסיפוס (קדמוניות

ח ד א — „חג הסיכות גידון אצל העברים יום־טוב קדוש וגדול ביותר“). המצוות ונהגי־החגיגה המיוחדים לחג זה, כדרך שהיו חוגגים אותו בירושלים — במקדש — והטובעים את מטבעו משלו, כימי שמחה יתירה ועצרת־חג עממית, הרי הם (מלבד הסיכות, שעושין היו ישראל אף מחוץ לירושלים, לרבות התפוצות; יש ידים ללמד, שבימי בית שני היו שנהגו בארץ־ישראל לעשות הסיכות ב„ארבעת המינים“): 1) ד' המינים; 2) הערבת של מקדש; 3) ניסוך המים; 4) שמחת בית השואבה (או: השאובה).

ארבעת המינים כיצד? נראין הדברים, שנטילת לולבין נהגו בה ישראל בשאר הזדמנויות של שמחה, וכיחוד בחדות נצחון לאומי. כשכבש שמעון את החקרא „נכנסו לתוכה בתהלה ובענפי־לולבין ובכנורות ובמצלות ובנבלים ובשירים ובתשבחות“ (חשמונאים א יג נא). (ויש לכך אף ראיות אחרות). גם האגדה במדרש ידעת טיבו של הלולב כסמל של שמחת־נצחון.

ברם, קרוב ביותר להנחת, שעד סמוך לחורבן בית שני לא נהגו במצוה זו, נטילת ארבעת המינים, אלא בירושלים ובמקדש בלבד. עיקר הנהג קשור היה מעיקרו כנראה בתהלוכה מסביב למזבח, כדרך שעשוי ללמד בעל ספר היובלות (טו לא — „ויקח אברהם לבנות־תמרם... והקיף מדי יום ביומו — את המזבח — בענפים שבע ליום“). ולפי שבנטילת ד' המינים במקדש יש דמיון לנהגם של היננים בחגיגות דיוניסוס, לפיכך סבור היה פלוטרך (כדרך שמדמים אף חוקרים מודרניים) שיש כאן צרמוניה בכחנלית (ראה דבריו אצל ריינדך Textes etc., p. 143—144). אלא שהביאנו לידי טעות זו, אף „שמחת בית השואבה“ (הנגינה בקיתרוס על־ידי אותם שהם — היהודים — קוראים להם לזיים“).

הערבה של מקדש כיצד? הרי המשנה מלמדתנו: „מקום היה למטה מירושלם ונקרא מוצא. יורדין לשם ומלקטין משם מורביות של ערבה“ („רכות וארוכות וגבוהות אחת־עשרה אמה כדי שיהיו גוחות על המזבח“). סוכה מה א; ירושלמי שם פ"ה ג' ע"ב) ובאין וזוקפין אותן בצדי המזבח וראשיהן כפופים על־גבי המזבח, תקעו והריעו ותקעו, בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת, „אותו היום — יום שביעי של חג, יום „הושענא“ — מקיפין את המזבח שבע פעמים. בשעת פטירתן מה הן אומרים? יופי לך מזבח, יופי לך מזבח“.

יש כאן איפוא מעין מעשה־תוספת של מצנת „ד' המינים“, זקיפת הערבה על המזבח (למסורת של רבי יוחנן בן ברוקא, היו עושין כן ב„חריות של דקל“, כלומר בלולבין). אלא שמצוה זו מיוחדת למזבח, נעשתה בטקס חגיגי ובפומביות.

ניסוך המים כיצד? אף־על־פי שמצינו במקרא רמזים של ניסוך מים בזיקה לקרבנות שלא במועד הסיכות, מכל־מקום התייחדותו של נוהג זה, שהוא „הלכה למשה מסיני“ או „מיסודן של נביאים הראשונים“ (או אף „דבר תורה“), לחג הסיכות, נראה שהיא קשורה בציפיה ובתחינה לגשמים. דבר זה למידין אנו מתורתו של רבי עקיבא — „ניסוך המים בחג שהוא פרק גשמים, שיתברכו עליך גשמים“

(תוספתא ראש השנה פ"א הי"ב ובמקורות המקבילים). וכן אתה מוצא מקרה של מסורת זו בספר "קדמוניות המקרא" המיוחס לפילון (נכתב עברית מעיקרו, בארץ-ישראל, שנים מועטות לאחר חורבן בית שני). יש כאן איפוא מעין מעשה פולחני, "מגי", שיסודו במחשבה הדתית-העממית (בידוע שהצדוקים חלקו על נוהג זה). תיאורו של הטקס, שנעשה בפומבי אף הוא, ערוך במשנתנו: "צלוחית של זהב מחזקת שלשה לוגים היה ממלא מן השילוח. הגיעו לשער המים תקעו והריעו ותקעו" וכו'.

שמחת בית השואבה כיצד? כאן הגיעו חדות החג וביטוי העממי העליון לשיאם. — מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו. במוצאי יום טוב הראשון של חג ירדו לעזרת נשים ומתקנין שם תיקון גדול. מנורות של זהב היו שם וארבעה ספלים של זהב בראשיהם וארבעה סולמות לכל אחד ואחד וארבעה ילדים מפרחי כהונה ובידיהם כדים של מאה ועשרים לוג שהן מטילים לכל ספל וספל. מבלאי מכנסי כהנים ומהייניהן, מהן היו מפקיעים (עושין פתילות) ולא היה חצר בירושלם שאינה מאירה מאור בית השואבה. חסידים ואנשי מעשה היו מרקדין בפניהם של אור שבידיהן ואומרין לפניהם דברי שירות ותשבחות, והלויים בכנורות ובנבלים ובמצלתיים ובחצוצרות ובכלי שיר בלא מספר על חמש עשרה מעלות היורדות מעזרת ישראל לעזרת נשים... ועמדו שני כהנים בשער העליון שיורד מעזרת ישראל לעזרת נשים ושתי חצוצרות בידיהן, קרא הגבר תקעו והריעו ותקעו, הגיעו למעלה עשירית תקעו והריעו ותקעו, הגיעו לעזרה תקעו והריעו ותקעו, היו תוקעין והולכין עד שמגיעים לשער היוצא ממזרח, הגיעו לשער היוצא ממזרח הפכו פניהם ממזרח למערב ואמרו: אבותינו שהיו במקום הזה אחוריהם אל ההיכל ופניהם קדמה ומשתחויים קדמה לשמש, ואנו ליה עינינו". אלו היו איפוא "פניגירות" ממש (ר' יהושע בן חנוניה מעיד "כשהיינו שמחים בשמחת בית השואבה לא ראינו שינה בעינינו"). בהן כבשה החדוה את כל הלבבות ובהן נשתוו ונתערבבו אנשי כל השכבות שבעם. שפן לא רק "חסידים ואנשי-מעשה" בלבד היו מרקדין לפני העם; אף רבן שמעון בן גמליאל, נשיאם של ישראל, היה מרקד בשמונה אבוקות של אור ואין אחד מהן נוגע לארץ, כשהוא משתחה מניח אצבעו על הרצפה, שוחה ונושק חוקף מיד.

ודאי, אותה פומביות שבעבודת מקדש, אותה רוממות שבהגיגות עם, המכונס מכל הארץ ומכל הארצות, אותה עליצות עממית ממושכת, עשויות היו "להגביה לבם" של החוגגים ואף לגרום לכך, שינגו "בפחזות" (אבות דרבי נתן נו"ב פכ"ז; ירושלמי סוכה נה ב). אותה שעה היה הלל הזקן מוכיחם, שאין הקדוש-ברוך-הוא צריך לעבודתם ולקילוסם שהרי "אלף אלפין (מלאכים) ישמשוניה וריבוא ריבון קדמוהי יקומן". אלא שכשנפטרו עולי-הרגלים לבתיהם, הרי דרך-כלל הביאו עמם נחת-רוח מרובה והרגשה מובטחת, שבעצרת-החג ובשמחת-העם שאבו בשמחת בית-השואבה "רוח הקדש", להאיר ולקדש את חיי-החולין שלהם במקום שבתם, עד "ישנה היום" וישבו לעלות לציון.